

אוניברסיטת בר אילן

בית הספר לחינוך

**תפיסת מורים את עצמם כסוכני זהות עבור תלמידיהם בזמן
משבר, לאור אירועי התנתקות התשס"ה (2005).**

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך בבית- הספר לחינוך
של אוניברסיטת בר-אילן

שירה גוטמן

תקציר

המחקר עוסק בתפיסה העצמית של מורים את תפקידם החינוכי ביחס לעיצוב זהות של תלמידיהם, בזמן משבר, לאור אירועי ההתנתקות בשנת התשס"ה (2005).

במחקר נבחנה ההנחה, שמורים עשויים לראות את עצמם כסוכני זהות בהתייחס לתלמידיהם; דהיינו - האם הזהות המקצועית של מורים כוללת בתוכה מרכיב של מעורבות בהבניית זהות תלמידיהם. במחקר נעשה שימוש במצב משברי מקיף כפי שהיה בהתנתקות, אשר יש בו גם פוטנציאל ליצירת משבר זהות, כדי ללמוד דרכו על תפיסות המורים, כיצד הן באות לידי ביטוי, דווקא בעתות לחץ ומשבר. חשיבות המחקר היא ההנחה כי מתוך מצב קצה זה, ניתן להסיק על המטרות החינוכיות המרכזיות והמשמעותיות בעיני המורים גם בזמן שגרה.

סוכן זהות מוגדר בספרות כאדם הרואה את עצמו כאחראי באופן פעיל, על עיצוב זהות בקרב מושא הזהות המתפתחת – כגון הורה לילד, מורה לתלמיד, מנחה למודרך, וכיוב'. על פי שכטר וונטורה (Schachter & Ventura, 2008), סוכן הזהות מתאפיין בששה רכיבים: א) הוא עסוק בזהותו של האדם המשמש כמושא המפתח זהות, ב) הוא מחזיק במטרות זהותיות עבור התפתחות זהותו, ג) הוא מחזיק בתפיסות כיצד לפעול לצורך יישום אותן המטרות, ד) הוא מחזיק באופן משתמע בתאוריה התפתחותית לגבי התפתחות הזהות המנחה את פעולותיו ה) הוא מעריך את הסביבה בה גדל החניך והשפעתה האפשרית על זהות החניך, ו-ו) הוא מבצע הערכה מתמדת של מטרותיו ודרכי פעילותו ביחס להתפתחות הזהות אצל מושא הזהות בהתאם לערכים ונסיבות.

קיימים מחקרים המתארים אנשים שונים הרואים את עצמם כסוכני זהות. מדובר באנשים המקיימים מערכת יחסים קרובה ורציפה עם מושא הזהות, המאפשרת התקשרות בטוחה, כפי שהציג בולבי במחקריו (Bowlby, 1988). כגון: הורים (Schachter & Ventura, 2008), עמיתים וחברים (Sugimura & Shimizu, 2010), מורים (Harrell-Levy & Kerpelman, 2010 –) מחקר שאינו אמפירי ואחים (פורת, 2014).

על פי שכטר וריץ (2004), אחד הרציונאליים הקושרים את הזהות לחינוך הוא הטענה שגיבוש זהות יציבה וקוהרנטית היא משימה התפתחותית פסיכולוגית אוניברסאלית, החיונית להמשך ההתפתחות הנפשית הבריאה. מכיוון שתקופת הזמן בו היחיד המתפתח עסוק באופן עיקרי

במשימה התפתחותית זו הוא גיל בית הספר, הרי שמתפקידם של גורמים במערכת החינוך לסייע במהלך זה (ראה גם Waterman, 1994; Archer, 1994). בית הספר מזמן לילדים אתגרים ולחצים אתם הם צריכים להתמודד כחלק מהתפתחותם השכלית והרגשית-חברתית. לפיכך, נראה כי יחסי מורה-תלמיד יוצרים הקשר נוסף של התנסויות התקשרות חשובות. עם זאת לא נבחנה תיאורית ההתקשרות בהקשר הספציפי של לחץ הקשור לאיום פוטנציאלי על זהות; ולא נבחן מקום המורים ביחס לתפיסת תפקידם החינוכי כסוכני זהות בזמן משברי, המסוגל לערער את הזהות של התלמיד וגם את תפיסת המסוגלות שלו ביחס להתמודדותו עם המצב.

במחקר נבחנו תפיסות המורים את עצמם כסוכני זהות בזמן משבר. אוכלוסיית המורים הנחקרת התגוררה בגוש קטיף ועברה את הגירוש משם יחד עם תלמידיהם, במסגרת "תוכנית ההתנתקות" בשנת התשס"ה (2005).

במסגרת ההתנתקות מגוש קטיף וצפון השומרון פונו כ 8600 אזרחים מגוש קטיף וכ 2000 מתיישבים מצפון השומרון ומחנות הצבא שם. ההתנתקות התרחשה באב תשס"ה (אוגוסט 2005), לאחר מאבק ציבורי ארוך בניסיון למנוע את ביצועה. לאחר הכישלון בסיכול התוכנית, המתיישבים נאלצו לעזוב את בתיהם, את קהילתם, את חבריהם, את האדמה אליה היו מסורים ורבים מהם איבדו אף את מקור פרנסתם. כל אלה יצרו מצב לחץ ותנאים חדשים עמם היו צריכים המתיישבים להתמודד. מעבר לכך, המאפיין האידיאולוגי הבולט של ההתיישבות בחבל עזה תרם להגברת הלחץ עם הפינוי הכפוי ממנו (שלג, 2007). כמו כן, דקל ותובל-משיח (2009), טוענות שהמתיישבים חוו שלושה אבדנים מרכזיים: אבדן של מקום פיזי ונוף, אבדן של תחושת שייכות לחברה הישראלית ואבדן של תחושת אמון וניכור ממוסדותיה של המדינה. לחצים אלו הפרו את האיזון הפסיכולוגי של רבים והניעו אותם לתהליך של הסתגלות, בניסיון להחזיר את האיזון על כנו ולהפחית את תחושת המצוקה המתלווה אליו.

שאלות המחקר המרכזיות הן:

1. האם המורים ראו כחלק מתפקידם להיות מעורבים בבניה ועיצוב זהות תלמידיהם. כלומר,

האם ראו את עצמם כסוכני זהות עבור תלמידיהם?

2. האם המורים קישרו בין מצב הלחץ והמשבר, של התלמידים בזמן ההתנתקות, לשאלות

של משמעות וזהות?

3. האם ובאיזה אופן עבודת המורים בזמן ההתנתקות הביאה לידי ביטוי את תפיסתם, אם אכן ישנה כזאת כפי שהועלה בשאלות הראשונות, כסוכני זהות וכמורים המתמודדים עם מצב לחץ ומשבר והמקשרים אותו לשאלות זהות ומשמעות.

שאלות המחקר הובחנו מתוך השאלה שנוסחה במבוא, ובו השאלות היו מחוברות כשאלה אחת: מהי תפיסת המורים את תפקידם החינוכי במסגרת הבית ספרית ביחס לתלמידיהם? כלומר, האם הם רואים כחלק מהתפקיד את עיצוב הזהות של התלמידים, ואם כן, כיצד יישמו זאת? האם בהתייחסותם למצב הלחץ, המורים ראו כחלק מתפקידם להתייחס גם לסוגיות זהותיות? שיטת החקירה היא איכותנית-נטורליסטית, בהשפעת הגישה הנרטיבית. נערכו ראיונות בשיטת 'סיפור חיים ממוקד תמה' (Thematic life story interview) עם שישה-עשר מרואיינים (ארבעה גברים, עשר נשים וזוג נשוי אחד), חלקם מורים מחנכים וחלקם מורים מקצועיים בלבד. המרואיינים התבקשו לספר את סיפור חייהם המקצועי עם רקע אישי, תוך התמקדות בסיבות לבחירת מקצוע ההוראה ועל תפיסתם את תפקיד המורה. הראיונות הוקלטו ותומללו ולאחר מכן נותחו בשיטת 'Guided multiple reading' (Alexander, 1988). על פי אלכסנדר יתרונות השיטה נעוצים בכך שהשיטה מאפשרת למידע לחשוף את עצמו מתוך הטקסט, ולא לכפות את מה שהחוקר רוצה לדלות מן הטקסט על הטקסט, ויחד עם זאת מאפשרת לדלות מתוך הטקסט מידע ספציפי בהתאם לשאלות הנשאלות המכוונות תיאורטית.

פרק הממצאים מחולק לשני חלקים: בחלק הראשון של הפרק, הודגמו דרך שאלות, תהיות ותובנות שעלו מתוך סיפורי החוויות של המורים שלימדו בגוש קטיף, איך אכן רואים המורים כחלק מתפקידם לעסוק במתן תשובות ומענה אליהן, על אף שאינם נושאים לימודיים גרידא, אלא חורגים לנושאים זהותיים כלליים יותר. בחלק זה שולב גם רקע כללי, הקשור לסוגיות שהועלו, על אוכלוסיית המורים בגוש קטיף, כדי לתת אפשרות להכיר אותם כאנשים במובן הרחב יותר, מאשר בהקשר המקצועי שלהם בלבד. כמו כן, בחלק זה הובאו דוגמאות ממספר רב של ראיונות מורים, בהתאם להתייחסותם לסוגיה המדוברת.

מתוך הממצאים, ניתן ללמוד דרך דברי המורים, כפי שעלו בראיונות והודגמו בחלק זה, שהעיסוק החינוכי שלהם חרג הרבה מעבר לעניינים לימודיים גרידא. המורים ראו את עצמם כדמויות אשר יש להן תפקיד חינוכי בשעת משבר שחורג מעבר לדאגה להתקדמות האקדמית

של התלמידים. עצם היותם כדמויות המהוות מודל לחיקוי על פי תפיסתם ובהתאם לשיח שלהם עם תלמידיהם, בפרט בזמן משבר, והקשר האישי שבנו עם התלמידים בזמני שגרה יחסיים, אפשרו את מימוש העזרה בזמן מצוקה. המורים עסקו בסוגיות הקשורות בעולם הפיסי, דרך שמירה על כללי ביטחון והסתגלות למקום מגורים, בעולם הרגשי, דרך שמירה על ההורים והרבנים כדמויות סמכות עבור הילד, התעניינות וקשר אישי, יצירת רוגע ושלווה בעזרת שימור השגרה הלימודית, ובעולם הרוחני באמצעים שונים.

בחלק השני, לאחר שהדגמתי את תפיסת המורים את עצמם כעוסקים בזהות התלמידים דרך העיסוק בשאלות הקשורות גם לזהות, נעזרתי במודל של שכטר וונטורה (Schachter & Ventura, 2008) המדברים על ששה רכיבים המאפיינים סוכן זהות, ודרכו בחנתי האם תיאוריה זו על סוכני זהות, יכולה להסביר את עיסוק המורים דווקא בשאלות מסוג זה. ההסבר נעשה דרך חקר מקרה, של שש מהמורות מגוש קטיף שרואיינו במחקר זה, הממחיש את עיקרי הרכיבים שהציגו שכטר וונטורה במחקרם. למעשה בחלק זה נבחנה תפיסת המורים את עצמם כסוכני זהות, כיצד היא באה לידי ביטוי, בפעולות בשטח, תוך שימוש בתאוריית סוכני הזהות של שכטר וונטורה. הממצאים הראו כי, המורים שרואיינו במחקר זה, שעברו כולם את הגירוש מביתם שהיה בגוש קטיף, מציגים תפיסה עצמית של זהותם המקצועית, ככוללת את היותם סוכני זהות. הסוגיות החינוכיות בהן עסקו כמורים, הובילו את המחקר לחיפוש תיאוריה המקשרת בין עיסוק בסוגיות אלו כמורים, לבין תפיסה קיימת שמורים הם סוכני זהות. בעזרת התיאוריה של שכטר וונטורה, הנכיח פרק זה את הקשר בין העיסוק בסוגיות רחבות וחורגות מתחום עיוני גרידא, כחלק מההוראה, ובין התפיסה העצמית של המורה כסוכן זהות. הקשר ביניהם בנוי על מאפיינים המרכיבים את דמותו של סוכן הזהות, רכיבים שעלו במפורש או במרומז מתוך הראיונות של המורים במחקר זה.

תרומתו התיאורטית של מחקר זה, היא נדבך נוסף בתחום מחקרי הזהות. במחקר נבדקת זהותם המקצועית של מורים, האם הם תופסים את עצמם כסוכני זהות עבור תלמידיהם בזמן משבר. בנוסף, ניתן ללמוד מן המחקר על תפקוד של מורים בזמן לחץ ומשבר, דבר המעיד ומשקף נאמנה את עמדתם ומטרותיהם החינוכיות גם בזמן שגרה, ויכול ללמד על תפקוד מורים במצבי לחץ שונים. כמו כן, מאחר והגירוש הכפוי מגוש קטיף היווה משבר רחב מימדים מבחינת היקף הפגיעה, כלומר: משבר אמוני, חברתי-קהילתי, משפחתי, כלכלי, נפשי וזהותי, ניתן להסיק ולהכליל ממנו על מצבים

משבריים רבים יותר. למעשה במחקר זה נעשה שימוש בדיעבד בגירוש מגוש קטיף, כחקר המקרה של המורים בו, מתוך רצון להדגים ולהנכיח כיצד להיות "סוכן זהות", בא לידי ביטוי במציאות מעשית.

הועלו מספר המלצות למחקרי המשך :

האחד, לראיין הורים של ילדים שעברו את משבר הגירוש ושאינם מורים, וליצור השוואה בין תפיסת מעורבותם בעיצוב זהות ילדם בזמן משבר, לתפיסת המורים.

בנוסף, ניתן לראיין מנהלים שהנחו את המערכת החינוכית בתקופה זו וכך לקבל תמונה רחבה יותר על מטרותיהם החינוכיות, כפי שמשקפות במצבי משבר.

כמו כן, ניתן ליצור מחקרי אורך על מורים ולערוך גם תצפית בכיתתם כדי להעשיר את המידע המתקבל תחת רושם של ראיון בלבד.

בנוסף, ניתן להרחיב בסוגיית ההשפעה של הורים לעומת מורים וכן יועצים לעומת מורים, כדמויות חינוכיות משמעותיות בעולמו של התלמיד. במסגרת הרחבה מסוג זה, ניתן לחדד את התפקידים שממלא נושא התפקיד עבור הילד באופן רשמי. מובן שאישיות ממלא התפקיד, משפיעה על תפקודו ועל מידת השפעתו על התלמיד.